
“HEM PAST ALLEEN EEN
ALMANAK”

SCRIPTIEBEGELEIDSTER: PROF. DR. E. STRONKS
AUTEUR: ALICE JULIETTE VAN LUIJK

30 MEI 2014

Universiteit Utrecht

Literatuuronderzoek voor de Bachelor:
Nederlandse Taal en Cultuur
aan de Universiteit van Utrecht, Nederland
Geschreven onder supervisie van
Prof. dr. E. Stronks

Auteur
Alice Juliette van Luijk
Bachelor Student
Nederlandse Taal en Cultuur
Studentnummer 3375544

Universiteit Utrecht

INHOUDSOPGAVE

1.	Inleiding	- 4 -
2.	De almanach van Steven van der Klok	- 6 -
3.	Emblemata Amatoria: hoogtepunt in het liefdesembleem genre	- 8 -
3.1.	Liefdesemblemen	- 8 -
3.2.	Emblemata Amatoria van P.C. Hooft	- 10 -
3.3.	Ontwikkeling van het embleem	- 11 -
4.	Hem past alleen een almanak	- 16 -
4.1.	Wat is een almanak?	- 16 -
4.2.	Initiatief en verspreiding	- 17 -
4.3.	De achttiende-eeuwse almanak; een betekenisverschuiving	- 18 -
5.	Satire als doeltreffend stijlmiddel	- 21 -
5.1.	Twee benaderingen: satire als spel vs. satire als provocatie	- 21 -
5.2.	Satire in de achttiende eeuw	- 23 -
5.3.	Twee nauw aan elkaar verwante vormen van satire: het blijspel en de klucht	- 24 -
6.	De almanach van Steven van der Klok: volgens stramien of afwijkend?	- 27 -
6.1.	Een satirisch werk	- 28 -
6.2.	Breken met de traditie: van classicisme naar romantiek, een periode van overgang-	29 -
6.3.	Waarom de keuze voor deze emblemen?	- 31 -
7.	Conclusie	- 34 -
	Bibliografie	- 36 -
	Bijlage 1	- 38 -
	Bijlage 2	- 39 -

1. INLEIDING

In dit literatuuronderzoek wil ik erachter komen wat er gebeurt wanneer twee literaire genres uit de vroegmoderne tijd elkaar op een zeker moment ‘treffen’, en versmelten tot een nieuw product. Centraal hierbij staan *De almanach van Steven van der Klok* uit het jaar 1773: een versmelting van Hoofts *Emblemata Amatoria* uit 1611 (een hoogtepunt uit de liefdesemblematiek) en het genre van de almanak. Vermenging van genres was in de vroegmoderne tijd uit den boze. In die tijd golden de regels van het (Frans-) classicisme: een literaire stroming die in de zeventiende eeuw in Frankrijk ontstaan is en waarbij er werd teruggegrepen op de regels uit de klassieke oudheid. Kenmerkend voor deze stroming zijn: de weerspiegeling van de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid, voorkeur voor het idee van de waarschijnlijkheid en de scheiding en hiërarchie van de genres. Elk genre was uniek en had zijn eigen regels waaraan het moest voldoen.¹ Dat de liefdesemblem van Hooft zo’n anderhalve eeuw later in het almanakje van Steven van der Klok terechtgekomen zijn, is dus opvallend te noemen, en daaraan ontleent dit onderzoek haar specifieke vraag: Wat is het effect dat de samensteller van *De almanach Steven van der Klok* bewerkstelligde met het toevoegen van Hoofts *Emblemata Amatoria* uit 1611 aan een achttiende-eeuwse almanak? Waartoe leidt de versmelting van emblemen met een almanakje dat verder ronduit satirisch van toon is? Er is al veel onderzoek gedaan naar emblemen en ook het nodige naar almanakken. Dergelijke onderzoeken richtten zich dan vooral op hoe die emblemen en almanakken in hun eigen tijd en context functioneerden en welke betekenissen zij droegen.² Wat ik in mijn onderzoek wil doen is kijken naar óf en hoe betekenis en functie veranderen wanneer bepaalde emblemen in een andere context, namelijk in een almanak, opnieuw verschijnen.

Om op mijn vraag een bevredigend antwoord te krijgen geef ik eerst een analyse van het almanakje van Van der Klok: wat stond daar naast de emblemen in en hoe zijn de emblemen in dit geheel geplaatst? Vervolgens schets ik in drie hoofdstukken wat liefdesemblem waren (en daarbij in het bijzonder de liefdesemblem van Hooft), wat het genre van de almanak inhield, en hoe satirische teksten in de vroegmoderne tijd functioneerden. Dat laatste zal ik doen door in navolging van Ivo Nieuwenhuis en Marijke Meijer Drees met een tweetal literatuurstudies van George A. Test en Dustin Griffin het idee van vroegmoderne teksten uit te diepen. Vervolgens komen mijn bevindingen samen in een hoofdstuk waarin ik tegen de achtergrond van de vroegmoderne genreleer uiteen zal zetten in welke opzichten het almanakje van Steven

---

¹ http://www.dbnl.org/tekst/_lit003198501_01/_lit003198501_01_0021.php

² Zie studies van Salman en Porteman in mijn bibliografie.

van der Klok aan de standaard voldoet en ik welk opzicht het van de standaard afwijkt en wat het effect hiervan is geweest op de lezer.

2. DE ALMANACH VAN STEVEN VAN DER KLOK

In 1773 verscheen *De almanach van Steven van der Klok* met als volledige titel: *De almanach, van Steven van der Klok. Voor 't jaar 1773. Onder de zinspreuk: Roemt Oost en West en Zuid en Noorden, Elks deugd, in daaden en in woorden.*

Uitgever en tevens drukker van *De almanach van Steven van der Klok* was Jan de Lange te Deventer. De Lange bezat sinds 1761 het octrooi op de stads- en almanakstukken van de stad Deventer. Deze alleenrechten gingen in 1787 over op zijn zoon Jan Hendrik de Lange en bleven ook daarna in bezit van de drukkerij die, tot de overname door Kluwer in 1968, zelfstandig en te Deventer gevestigd bleef.³ Kortom, we hebben met *De almanach van Steven van der Klok* een exemplaar in handen afkomstig uit de eeuwenlange reeks van Deventer almanakken, zoals die met name door Drukkerij De Lange op de markt werden gebracht.⁴

Het eerste deel van deze almanak bestaat uit een aantal vaste elementen, dit zijn onderdelen die in elke almanak in de vroegmoderne tijd terug komen. Wat die vaste onderdelen precies zijn en wat de ontstaansgeschiedenis hiervan is bespreek ik in hoofdstuk 4. De emblemen van Hooft maken in dit specifieke geval ook deel uit van de vaste elementen binnen de almanak, deze zijn namelijk terug te vinden in de jaarkalender. De drukker van het almanakje heeft hierbij een selectie van twaalf emblemen gemaakt, waarbij elke maand van het jaar voorzien was van een embleem. Het oorspronkelijke aantal betrof echter dertig emblemen.⁵ De vaste onderdelen in *De almanach van Steven van der Klok* lopen tot en met het kopje *Vertrekkende posten*. Na de vaste elementen van deze almanak volgt, wat ik hier nog noem 'de eigen inbreng'. Deze eigen inbreng neemt een belangrijke plaats in binnen de almanak, het is namelijk bepalend voor welk type almanak de lezer in handen heeft. In het geval van het almanakje van Steven van der Klok betreft het een satirische almanak: alle teksten over dit - hoogst waarschijnlijk - fictieve figuur hebben een humoristische inslag. Ik zal dit hieronder aan de hand van een voorbeeld uit één van de verhandelingen over Steven van der Klok toelichten. In hoofdstuk 5 ga ik hier nader op in.

De eigen inbreng begint bij *Lijk-sermoen*. Dit is een gedicht waarin Steven op overdreven wijze geroemd wordt om zijn inzet voor de kerk (hij luidde de klok, bespeelde het carillon en verjoeg losgebroken koeien van het kerkhof) en geprezen om alledaagse activiteiten als jagen, vissen, eten en drinken. De pastoor schetst deze activiteiten als bijzondere deugden en een belangrijke bijdrage aan de dorpse samenleving waarvan Steven van der Klok tijdens zijn leven deel uitmaakte. De humoristische inslag, ofwel de satire, zit hem hier

---

³ <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=45&micode=0912>

⁴ <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=45&micode=0912>

⁵ Voor een overzicht van de dertig oorspronkelijke emblemen en de selectie van de twaalf emblemen in het almanakje verwijs ik u naar bijlage 2.

voornamelijk in het contrast tussen de lofuitingen van de pastoor en de alledaagsheid van de zogenaamde heldendaden.

Lyk-sermoen vormt samen met de 'hoofdstukken' *De Begraaf-eeel* en *Hier nevens de doodschulden van de overleedene Steven van der Klok*, naar ik aanneem, de basis van deze almanak⁶. Deze teksten zijn gebaseerd op een aantal toneelstukken van Abraham Nachtegaal. In 1722 verscheen van zijn hand '*Steven van der Klok, schoolmeester, koster, dootgraever, en klokkeluider, enz., enz., te Slagvoort, op het klinkent Eilant, mitsgaders de uitvaart van zyn grootje. Kluchtig blyspel*' en in 1728 volgde '*De uitvaart van Steven van der Klok, in zyn leven schoolmeester, enz. Boertige tragedie. Onder de zinspreuk Dulcedo me attrahit*'. Bij dit laatste stuk behoort ook het gedicht '*Lyksermoen over het ontijdig en droevig omkomen van Steven van der Klok, enz. op den 2 Febr. 1718 zeer eloquentelijk uitgesproken door den Eernw. Vader Barthol. Ortels, Pastoor der Gemeente aldaar. Op rijm gestelt door Jan de Wasser*'. Of dit gedicht ook op naam van Abraham Nachtegaal staat is onduidelijk.⁷ Aan de bovenstaande teksten heeft de maker van *De almanach van Steven van der Klok* een reeks teksten toegevoegd, beginnende bij *De schim van Steven van der Klok* en lopend tot de laatste tekst getiteld *Het leven der hedendaagsche zwindelaaren*, waarvan allen, op de laatste tekst na, op rijm zijn.

---

⁶ Ik kan hier geen bewijs voor aanleveren, maar ik kan wel met zekerheid van deze drie teksten zeggen dat deze al eerder in een vergelijkbare vorm zijn verschenen, in tegenstelling tot de overige teksten. Tevens wordt in de *Opdracht aan de gezaamenlyke crediteuren* genoemd dat *Lyk-sermoen* en *De Begraaf-eeel* zijn voorzien van een opdracht in deze almanak.

⁷ http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_2054.php

3. EMBLEMATA AMATORIA: HOOGTEPUNT IN HET LIEFDESEMBLEEM GENRE

3.1. LIEFDESEMBLEMEN

FIGUUR 1: EMBLEEM MET DE TITEL 'DEUR VALSCH'. AFKOMSTIG UIT DE ALMANACH VAN STEVEN VAN DER KLOK.⁸

Bovenstaande afbeelding is afkomstig uit *De almanach van Steven van der Klok*. Het embleem is oorspronkelijk afkomstig uit *Emblemata Amatoria* van P.C. Hooft, een liefdesembleem-bundel die verscheen in 1611. In de zeventiende eeuw was het embleem een populair literair genre. Een embleem of emblema is een combinatie van woord en beeld, in de meeste gevallen driedig, en bestaat uit een opschrift/ korte spreuk (lemma of motto), een afbeelding (pictura) en een onderschrift (subscriptio). Dit is ook te zien op bovenstaande afbeelding. Het motto bij deze afbeelding luidt: "Deur valsch", wat door en door vals betekent. Het onderschrift luidt als volgt: "O valsche Spiegel, diep scheyn ik in u te staan, Maar ziet men, tast men wel, het is 'er ver van daan." Wat iets betekent als dat de vrouw de spiegel is, de ik-persoon leek er een plaats te hebben, maar bij goed toezien vindt hij daarvan geen enkele spoor.⁹ Met "valsche spiegel" kan echter ook de liefde worden aangeduid. De moraal van het embleem is dat de vrouw wordt gewezen op haar deugd: zij moet de man niet voor de gek houden en geen liefde veinzen wanneer die er

⁸ Afbeelding uit *De almanach van Steven van der Klok*. Verschenen in 1773. Foto van het boekje uit het archief van de Universiteit van Amsterdam.

⁹ <http://emblems.let.uu.nl/h161120.html>

niet is. Rechts van het paar zien we een Cupidofiguur op de afbeelding. Dit figuur, dat verwijst naar de erotische aard van de emblemen, vormde de rode draad in de liefdesembleem-bundels. Ook in de zeventiende eeuw herkende men Cupido als zodanig. Het steeds terugkeren van dit figuur zorgt voor samenhang binnen de bundel.¹⁰ Tevens gaf dit de bundel een aantrekkingskracht vergelijkbaar met die van een hedendaags stripverhaal.¹¹ Liefdesemblemen waren, in tegenstelling tot andere emblemen, een typisch Nederlands verschijnsel. De eerste liefdesembleem-bundels verschenen rond 1600 in Leiden. Dat was opvallend, aangezien Leiden destijds een strenge, calvinistische stad was en de liefdesemblemen een licht erotisch karakter hadden.¹²

De liefdesembleem-bundels waren voornamelijk bedoeld als geschenkboeken voor de verliefde jonge vrouw. De boekjes waren van klein formaat zodat deze, zoals men in die tijd zelf al zegt (in de inleiding van *Scoperos satyra* ofte *Thyrsis minne-wit*, een succesvol liedboekje uitgegeven in 1654), snel opgeborgen konden worden wanneer iemand betrappt zou worden bij het lezen ervan.¹³

In *Studies in Seventeenth-Century Imagery* (1964) bestudeert Mario Praz het liefdesembleem genre. Praz ziet de liefdesembleemprint als de visualisering van een idee of concept over de liefde dat ook in de teksten wordt vertolkt: afbeelding en tekst brengen elk op hun eigen wijze eenzelfde erotisch concept. Voor Praz is het liefdesembleem een product van de artistieke fantasie en niet zozeer een op de werkelijkheid gerichte duidingskunst. Het komt er volgens hem niet op aan een diepere betekenis te onthullen, maar meer om algemene waarheden (over de liefde) op een humorvolle en scherpzinnige wijze bloot te leggen. Deze verhulling vindt voornamelijk plaats in de prent.¹⁴ Dit zien we ook terug in Figuur 1. De Cupido-figuur staat rechts achter het paar en kijkt tevens in een spiegel. Hij verbeeldt op die manier het spiegelbeeld achter het spiegelbeeld. Men moet dus verder kijken dan wat men in eerste instantie ziet.

Voor Praz is het (liefdes)embleem in de essentie een gevisualiseerd *conchetto*. Een *conchetto* is een figuur waarin vaak ver uitelkaar liggende of elkaar uitsluitende begrippen of beelden met elkaar worden verbonden tot onverwachte spitsvondigheid. De lezer wordt op die manier verrast en kan zich verwonderen over een bepaalde duisterheid.¹⁵ Dit zien we ook terug in Figuur 1, in de vorm van de duisterheid van de liefde.

---

¹⁰ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

¹¹ *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 180

¹² <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

¹³ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

¹⁴ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

¹⁵ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

3.2. EMBLEMATA AMATORIA VAN P.C. HOOFT

In de tijd waarin het tot een kunst verheven werd steeds nieuwe betekenissen aan bekende stof te ontleen, is het niet mogelijk om de *Emblemata Amatoria* van Hooft los te zien van eerder werk van Heinsius en Vasius.¹⁶ In 1601 werd er een werk uitgegeven waarbij Heinsius vierentwintig bestaande emblemen voorzien heeft van achtregelige Nederlandse versjes. Het geheel werd ingeleid door een opdracht aan de Hollandse meisjes. Hij deed dit onder de schuilnaam Theocritus a Ganda. Er werd niet meteen een genre aanduiding gevonden. Als titel werd er voor een Latijns kwatrijn gekozen, afgekort: *Quaeris quid sit amor?* ('Zoek je wat liefde is?'). De bundel werd in de markt gezet als een cadeauboekje voor verliefden.¹⁷ Over de toon van deze *Quaeris* lezen we in *Een nieuw vaderland voor de muzen* het volgende:

“Het vertoog is én bezwerend én relativerend. De meisjes moeten met de kracht van emblematische argumenten voor de liefde worden gewonnen. Dit is een natuurwet waaraan niemand ontsnapt. De vrouw moet dus het verdriet van de minnaar lenigen. Anderzijds houdt milde humor er passie en pijn in de hand.”¹⁸

Uit bovenstaand citaat valt op te maken dat het doel van de *Quaeris* was de liefde van de vrouw te winnen: alleen zij kan de pijn van de minnaar verzachten. Het overbrengen van deze boodschap gebeurde echter niet op betuttelende of moraliserende wijze, maar op een meer verhullende manier.¹⁹ In *Een nieuw vaderland voor de muzen* kunnen we tevens lezen dat de versjes vanuit mannelijk oogpunt zijn geschreven. Het mannelijk lijden wordt aangedikt, maar dit gebeurt niet op overdreven wijze. De laatste regel van bovenstaand citaat, ‘anderzijds houdt milde humor er passie en pijn in de hand’, geeft dit wat mij betreft goed weer: er is sprake van een goede balans tussen het serieuze aspect en het lichtvoetige.

De *Quaeris* werd een enorm succes en al gauw volgen er heruitgaven bij verschillende uitgeverijen: er ontstaat een concurrentiestrijd tussen de drukkers. Vanaf de derde uitgave kreeg de bundel de titel *Emblemata Amatoria*. Wellicht was die concurrentiestrijd aanleiding voor het geven van een nieuwe titel aan het werk, zodat er weer iets nieuws aan de al bekende stof werd toegevoegd. Die titel groeide uit tot de aanduiding van een sub-genre binnen de internationale emblematiek: de liefdesemblematiek. Bij de derde uitgave worden er tevens twee liefdesgedichten van Heinsius toegevoegd, waarmee de trend

---

¹⁶ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

¹⁷ *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 179

¹⁸ *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 180

¹⁹ *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 180

wordt ingezet waarbij dergelijke embleemboekjes worden uitgebreid met liefdespoëzie. In 1608 verschijnt er in navolging van Heinsius van de hand van Otto Vaenius de bundel *Amorum emblemata*²⁰ en in 1611 wordt *Emblemata Amatoria – Afbeeldinghen van den minne – Emblemes d’amour* van P.C. Hooft door zijn neef Willem Jansz. (Blaeu) uitgegeven. De emblemen werden vergezeld door een grote selectie uit Hooft zijn amoureuze sonnetten en liederen. Dit was op verschillende vlakken vernieuwend: embleem, lied en dicht waren in gelijk aantal vertegenwoordigd en verenigd in één bundel en daarnaast was het bijschrift van de emblemen drietalig (Nederlands, Latijn en Frans).²¹ Waarschijnlijk speelden bij Blaeu zowel commerciële als persoonlijke motieven een rol bij deze uitgave. Voor Hooft was het uitbrengen van de *Emblemata Amatoria* een belangrijke stap in zijn carrière als schrijver, in *Een nieuw vaderland voor de muzen* lezen we hierover:

“Aan Heinsius had Hooft in 1610 geschreven dat hij zich zorgen maakte omdat gedichten van hem buiten zijn wil onder het publiek circuleerden.”²²

Het lijkt erop dat Hooft al eerder zinspeelde op het publiceren van zijn werk, en een samenwerking met zijn neef lag dan uiteraard voor de hand. De samenstelling van het werk en het feitelijk uitbrengen daarvan zijn daarbij blijkbaar belangrijker dan naamsbekendheid, aangezien de *Emblemata Amatoria* niet onder Hoofts eigen naam werd uitgegeven, maar anoniem, wat overigens gebruikelijk was in die tijd. Wel zinspeelt Hooft op ironische wijze op zijn eigen naam in het openingsmotto van deze bundel: ‘Zy steekt om hoogh het hoofd’. Dit was voor de literatuurlijfhebber in die tijd een duidelijke verwijzing naar de auteur.²³

3.3. ONTWIKKELING VAN HET EMBLEEM

Na het op grote schaal produceren van embleembundels in de zeventiende, maar ook zeker nog in de eerste helft van de achttiende eeuw, neemt de productie van nieuwe embleemtitels vanaf 1750 sterk af. Een oorzaak van die afname die door Porteman in zijn *Inleiding tot de Nederlandse embleemaliteratuur* wordt genoemd is de opkomst van de Verlichting in de achttiende eeuw. Hij zegt hierover: “dat er een meer rationale en wetenschappelijke benadering van de wereld en de natuur kwam, die met een symbolische en allegorische vaak religieuze wereldduiding geen genoegen meer nam”.²⁴

---

²⁰ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

²¹ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

²² *Een nieuw vaderland voor de muzen*, p. 198, 199

²³ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

²⁴ *Inleiding tot de Nederlandse emblema literatuur* p. 57 en p. 146

Kennisverwerving en kennisverspreiding vonden in steeds mindere mate plaats aan de hand van allegorieën (een breed uitgewerkte metafoor). In de tweede helft van de achttiende eeuw verschijnen er nauwelijks nieuwe bundels meer en na 1800 wordt het embleem een marginaal literair verschijnsel.²⁵ Er verschijnen nog wel heruitgaven, dit betreft vrijwel uitsluitend de bundels van religieuze aard. Dit gold dus in mindere mate voor de liefdesemblemen en des te opvallender is het dat de liefdesemblemen uit *Emblemata Amatoria* opnieuw verschijnen in *De almanach van Steven van der Klok* die in 1773 wordt uitgegeven. In de heruitgaven worden de afbeeldingen echter wel aangepast om te voldoen aan de maatstaf van die tijd, zodat afbeeldingen nog steeds op de juiste manier geïnterpreteerd kunnen worden.²⁶ Dit zien we ook terug bij de *Emblemata Amatoria* van Hooft in *De almanach van Steven van der Klok*. De *Emblemata Amatoria* uit 1611 omvat 30 afbeeldingen. Ondanks het onderwerp de (ontbrandende) liefde, en ondanks het feit dat de jonggeliefden soms dicht tegen elkaar aan staan of zitten, zijn de afbeeldingen uit 1611 nogal stijf en afstandelijk. Dat komt voornamelijk doordat de hoofdfiguren, een jongeman en jongedame, weinig uitstralen dat het hier om de liefde gaat. De liefde wordt daarentegen verbeeld door liefdessymbolen als zonnestrallen, vlammen en brandende toortsen. Belangrijk symbool is Cupido, die op alle afbeeldingen aanwezig is. Maar ook Cupido lijdt nog aan de stijfheid van begin zeventiende eeuw. Hij lijkt meer op een gevleugelde krijger dan op een boodschapper van de liefde. De vormelijkheid wordt nog eens versterkt door het decor waartegen de scènes zich afspelen: we zien voornamelijk kale heuvels, vergezichten en ruïnes uit de klassieke oudheid.

De emblemen in het almanakje van Van der Klok wijken qua impressie af van de afbeeldingen uit 1611. Allereerst zijn de hoofdpersonen anders gekleed, namelijk naar de mode van die tijd. Ze zijn ook sierlijker in houding en gebaar en, niet onbelangrijk, wat ondeugender. Zo zien we in figuur 1 dat de man zijn hand om de taille van het meisje heeft gelegd: een ondenkbare handeling in 1611. Cupido is eveneens aangepast. Hij oogt nu meer als een mollig cherubijntje. In het landschap zijn de kale heuvels en ruïnes uit de oudheid vervangen door een meer romantische, bostrijke omgeving, een plek waar jonggeliefden ongestoord hun gang kunnen gaan. De gebouwen die op de afbeeldingen staan, bijvoorbeeld de woning van de jongedame, zijn evenals de kleding volledig gemoderniseerd. Echter, zo opvallend als de verschillen tussen de emblemen uit 1611 en 1773 zijn, zo treffend zijn de overeenkomsten. Aan de scènes en de symbolen in de emblemen van het almanakje van Van der Klok is ten opzichte van de originelen niets veranderd. Hetzelfde geldt grotendeels voor de tekst. De spelling is aangepast, maar opschrift en onderschrift zijn vrijwel bij elk van de twaalf afbeeldingen letterlijk overgenomen. De grootste afwijking qua tekst zien we bij het embleem met het motto

---

²⁵ *Geen prooi voor de sfinx*, p. 107

²⁶ *Geen prooi voor de sfinx*, p.106

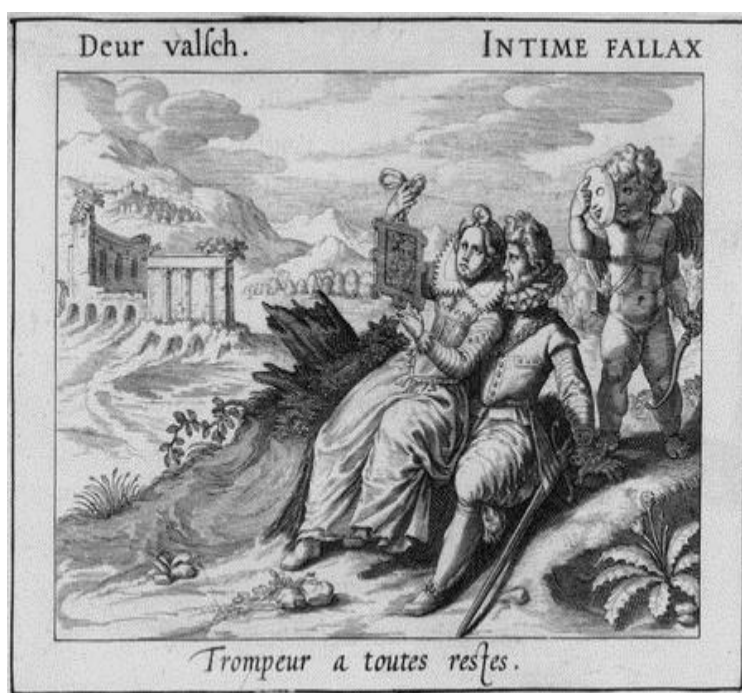
“Des eens glans, des anders brand.” Daar is het rijm in een ander jasje gestoken. Bij Hooft luidt het: “Het glinsteren van het Glas een heeten brandt verweckt. Mijns Vrouwen glans, aldus, met Minne ’t Hart ontsteekt.” En in de almanak luidt het rijm: “Het glinsteren van ’t glas verweckt een heten gloed. De schoonheids glans het hart in minnen raken doet.”

Het thema blijft echter ongewijzigd, namelijk de (ontbrandende) liefde.

Eén en ander valt goed te illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden. Hieronder volgt nogmaals Figuur 1, met daarnaast het oorspronkelijke embleem in Figuur 2.

FIGUUR 1: DEUR VALSCH, AFKOMSTIG UIT DE ALMANACH VAN STEVEN VAN DER KLOK UIT 1773.

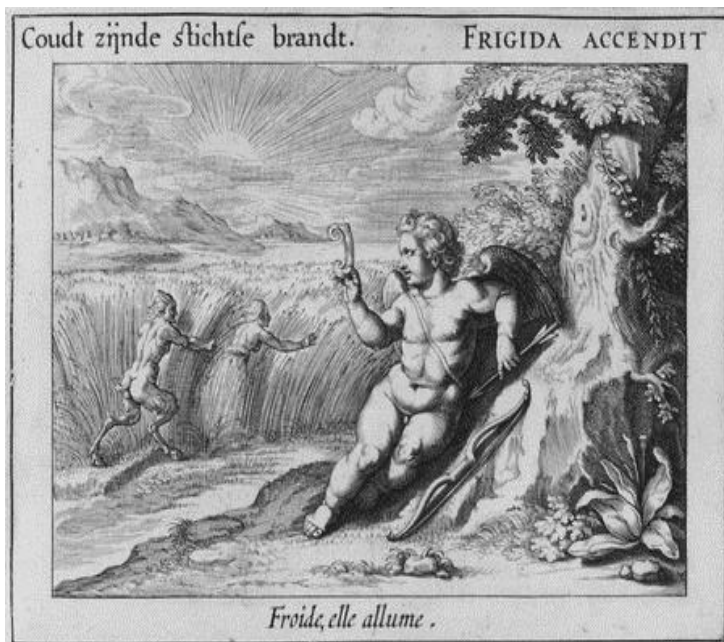
FIGUUR 2: DEUR VALSCH, AFKOMSTIG UIT EMBLEMATA AMATORIA UIT 1611.

De personages zijn op beide afbeeldingen dezelfde: een man en vrouw en de welbekende cupido. De symboliek is ook dezelfde: de vrouw houdt de man een spiegel voor. Deze spiegel staat symbool voor bedrieglijkheid.²⁷ De setting is echter op beide afbeeldingen verschillend. De zuilen en het heuvelachtige landschap op Figuur 2 hebben plaatsgemaakt voor een meer bosrijke omgeving op Figuur 1. Tevens is de klederdracht aangepast naar de mode van laat achttiende eeuw. Door het decor en klederdracht aan de tijd aan te passen zullen de emblemen de lezer meer hebben aangesproken. Figuur 1 is naast afwijkend qua pictura ook afwijkend qua tekst, de uitgave van 1611 was namelijk drietalig. Tevens stond het subscriptio bij Figuur 2 op een aparte bladzijde (ook in drie

²⁷ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

talen). De drietaligheid is karakteristiek voor alle dertig oorspronkelijke emblemen; de twaalf bewerkte emblemen in de almanak zijn louter in het Nederlands opgesteld. Ook hier is er sprake van aanpassing aan het publiek. In het algemeen zocht de almanak aansluiting bij een breed en praktisch ingesteld publiek. *De almanach Steven van der Klok* was hierop geen uitzondering. Dat brede publiek was he Latijn lang niet altijd machtig en het gebruik hiervan was in de Nederlanden sowieso op zijn retour. Die afname in populariteit gold ten tijde van deze almanak ook voor het Frans: de Franse invloed raakte als gevolg van politieke onrust gaandeweg omstreden.

Hier volgt nog een tweede voorbeeld van de ontwikkeling die het embleem in de almanak heeft doorgemaakt ten opzichte van het oorspronkelijke exemplaar. Dit ter illustratie van de ontluikende seksualiteit.

FIGUUR 3: COUDT ZIJNDE STICHTSE BRANDT, AFKOMSTIG UIT EMBLEMATA AMATORIA UIT 1611.

FIGUUR 4: KOUDT ZIJNDE STICHTSE BRANDT, AFKOMSTIG UIT DE ALMANACH VAN STEVEN VAN DER KLOK UIT 1773.

Ditmaal zien we links het origineel (Figuur 3) en rechts de bewerking (Figuur 4). Dit embleem gaat in de almanak vooraf aan de maand maart, de 'lentemaand'. Hieruit blijkt dat er weinig tot geen samenhang is tussen de emblemen en de maanden in de almanak. Immers, in maart staat riet bij lange na niet zo hoog als op het embleem te zien is. Achter dit embleem gaat een verhaal uit de Griekse mythologie schuil. Pan, de god van het woud, het vee en het dierlijke instinct jaagt hier op de nimf Syrinx. Hij wil haar veroveren en ontmoagden. Maar Syrinx weet haar maagdelijkheid te behouden door op te gaan in het

riet. Pan troost zich met het vervaardigen van een panfluit uit het riet.²⁸ Opnieuw verschillen de emblemen alleen in detail, ondanks het tijdsverschil van ruim anderhalve eeuw. De jongedame is in het embleem uit het almanakje zo goed als verdwenen in het riet, meer nog dan bij het oorspronkelijke embleem. Cupido ziet het tafereel wederom aan. Het symbool in zijn hand is in de oorspronkelijke versie een vuursteen²⁹ of een schelp, die symbool staan voor ontbrandende liefde en vruchtbaarheid. In de almanakversie is het symbool afwijkend. Mogelijk gaat het om de cirkel van het leven of een spiraal die het ongeschonden maagdenvlies verbeeldt. De boodschap is hoe dan ook helder en in beide emblemen dezelfde: meisjes, pas op voor de mannelijke lust.

---

²⁸ *Classical Mythology*, p. 317

²⁹ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

4. HEM PAST ALLEEN EEN ALMANAK

“Kon ik, ja dorst ik andere boeken
Ter eere van zo wyt berugt
Een Zwierbol, als wel deze klugt
En ’t geen my luste zaam te zoeken
U op te dragen vol ontzach?
Hem past alleen een *Almanach*.”³⁰

Bovenstaande regels komen uit het bijwerk van *De almanach van Steven van der Klok*, genaamd: *Opdracht aan de gezaamenlyke crediteuren van Steven van der Klok. Gestorven in zyn crediet, begraaven in zyn schulden, en vereeuwigd in deeze Almanach*.

Dat hier met ‘een Zwierbol’ Steven van der Klok wordt bedoeld is niet verrassend wanneer je de rest van het bijwerk hebt gelezen. Opvallend is echter de laatste regel van dit citaat: “hem past alleen een almanak”. Want wat was er zo kenmerkend aan de almanak dat alleen deze vorm Steven van der Klok paste en wat was er zo bijzonder aan Steven van der Klok dat hij alleen in deze vorm tot zijn recht kwam? Op deze vragen probeer ik in dit hoofdstuk antwoord te krijgen.

4.1. WAT IS EEN ALMANAK?

Het woord almanak is er één die in alle West-Europese talen voorkomt. De herkomst van het woord is echter niet helemaal duidelijk. Wat wel met zekerheid gezegd kan worden is dat het woord almanak in de tweede helft van de dertiende eeuw de betekenis van ‘tabel’ had³¹, waarin de hemellichamen en hun bewegingen werden weergegeven om zo de tijd te berekenen en de natuurgesteldheid te voorspellen.³² Het begrip almanak is nauwverwant aan het begrip kalender, dat is afgeleid van het Latijnse kalendae: de eerste dag van de maand die in de Romeinse tijd in het openbaar werd afgekondigd. In de loop der tijd heeft het begrip kalender zich ontwikkeld tot een sterrenkundige tijdrekening van dagen, maanden en jaren. Van oudsher vormt deze jaarkalender de basis voor de almanak, wat dit onderdeel ook tot één van de belangrijkste onderdelen van de almanak maakt.³³ De ontwikkeling van de gedrukte almanak kent grofweg drie fasen: vanaf het einde van de vijftiende eeuw bevat de almanak naast een kalender ook aanvullende informatie van tijdrekenkundige, astronomische en medische aard, het is dus voornamelijk een

---

³⁰ Uit *De almanach van Steven van der Klok*

³¹ *Populair drukwerk in de Gouden eeuw*, p. 15

³² http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php

³³ http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php

informatief boekje. Later, in de zestiende eeuw, werden de almanakken aangevuld met astrologische voorspellingen en in de zeventiende eeuw kwamen daar de meer praktische informatie en de vermaaksliteratuur bij. Onder de vermaaksliteratuur vielen geschiedboeken, anekdoten, kluchten, verhalen en versjes. De basis van de almanak bleef echter de jaarkalender, aangevuld met de vermaaksliteratuur die men later het mengelwerk noemde.³⁴ Dit mengelwerk werd afhankelijk van de belangstelling van de doelgroep samengesteld en het was dan ook in het mengelwerk waarin duidelijk werd wat voor type almanak het betrof. Door de eeuwen heen bleef één aspect in dat mengelwerk steeds terugkeren: humor. Eeuwenlang werd er op dezelfde wijze vormgegeven aan humoristische bijdragen in almanakken door middel van moppen, raadsels, ondeugende liedjes en satirische teksten.³⁵

4.2. INITIATIEF EN VERSPREIDING

Wanneer rond 1455 de boekdrukkunst wordt uitgevonden, verschijnen ook al gauw de eerste almanakken in ‘den Nederlanden’. Van de Noordelijke Nederlanden is Deventer een belangrijk productiecentrum. Daarnaast worden er veel almanakken in Amsterdam, Utrecht en Leeuwarden gedrukt. Vanaf begin zeventiende eeuw werden er naast de vier grote uitgeversteden ook in het huidige Zuid-Holland en Zeeland almanakken gedrukt, uitgegeven en verhandeld in steden als Leiden, Dordrecht, Gouda en Middelburg. In Leiden was de situatie verwant aan Den-Haag: veel boekverkopers zorgden voor de lokale distributie van in Amsterdam geproduceerde almanakken. In Dordrecht en Middelburg daarentegen was er, net als in Rotterdam, naast titeluitgaven sprake van onafhankelijke almanakuitgaven met een eigen stedelijk accent.³⁶

Het initiatief tot productie van de almanak lag in handen van de uitgever, destijds bekend als de boekverkoper. Deze persoon was degene die het boek financierde (soms met anderen), het boek drukte en het in zijn winkel verkocht. Soms beschikte een dergelijke boekverkoper ook nog over een drukkerij en hield hij op die manier het gehele productieproces in eigen hand. We spreken dan van een drukker-boekverkoper of drukker-uitgever. Wanneer iemand uitsluitend in opdracht drukte, noemen we dat een drukker. Voor de totstandkoming van de inhoud van de almanak waren vaak meerdere tekstleveranciers verantwoordelijk, een ieder was verantwoordelijk voor zijn eigen onderdeel (voor de kalender, de voorspellingen, de praktische informatie etc.) Daarnaast was er sprake van een samensteller: dit was de persoon die alle losse onderdelen tot één almanak maakte. De verspreiding en verkoop van de almanak kwamen voor rekening van

---

³⁴ *Populair drukwerk in de Gouden eeuw*, p. 17

³⁵ http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php

³⁶ *Populair drukwerk in de Gouden eeuw*, p. 288

zowel de boekverkopers, institutionele distributeurs als de ambulante (zich verplaatsende) handelaren: de ‘marskramers’. Marskramers waren handelaren die van huis tot huis trokken, zowel in de stad als op het platteland, om hun waren te verkopen.³⁷

4.3. DE ACHTTIENDE-EEUWSE ALMANAK; EEN BETEKENISVERSCHUIVING

Vanaf de middeleeuwen tot in de achttiende eeuw zijn de woorden ‘almanak’ en ‘kalender’ niet alleen nauw verwant, maar ook synoniem aan elkaar. In veel jaarboekjes, bestaande uit een kalender aangevuld met mengelwerk, wordt vanuit de inhoudsopgave naar het kalendergedeelte verwezen met ‘de almanak voor dit jaar’. Hier valt dus enkel het kalendergedeelte onder de almanak. In de achttiende eeuw voltrekt zich een betekenisverschuiving: de term ‘almanak’ wordt in de loop van die eeuw steeds vaker gebruikt om het gehele boekje aan te duiden en niet enkel de kalender.³⁸ Deze betekenisverschuiving hangt samen met een verandering in productiewijze. In de zestiende en zeventiende eeuw bestaan almanakken hoofdzakelijk uit onderdelen die voorzien zijn van eigen titelpagina's en afzonderlijke paginanummers. Door deze ‘losse’ samenstelling kon de koper zelf verschillende onderdelen achter het kalendergedeelte (de almanak) voegen en de handelaar kon teksten uit het mengelwerk (bijvoorbeeld een vers of een klucht) apart of met andere almanakken verkopen. In de loop van de achttiende eeuw verandert dit en is de meerderheid van almanakken opgebouwd als ‘gewone’ boekjes, met één titelpagina en doorlopende paginanummers. De aard van het mengelwerk ging daarnaast steeds meer de titel bepalen. De achttiende-eeuwse almanakken kennen een vaste opbouw: na de titelpagina is de kalender standaard het eerste onderdeel. In de basis bestaat de kalender uit de maanden, de dagen en de feest- en heiligedagen. Aan de hand van symbolen kunnen ook de schijn gestalten van de maan, waterstanden, kermissen en jaar- of beestenmarkten aangegeven worden. Veel kalenders zijn geïllustreerd: per maand is een houtsnede of gravure afgedrukt om een activiteit die bij die maand hoort, te verbeelden.³⁹ Hier ga ik in hoofdstuk 6 nader op in. Naast de kalender krijgen belangrijke gebeurtenissen als de schepping, de zondvloed, de geboorte van Christus, de feestdagen en astronomische gegevens een aparte vermelding. Daarop volgen dan enkele informatieve overzichten. In de meeste gevallen treffen we een rubriek aan met informatie over het luiden van poortklokken/het sluiten van stadspoorten. Andere veelvoorkomende onderdelen zijn die over de aankomsttijden van postdiensten, veerschepen en koopmansboden en overzichten met de waarde van

---

³⁷ *Populair drukwerk in de Gouden eeuw*, p. 32 en 33

³⁸ http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php

³⁹ http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php

munten, rentestanden en obligaties. Een laatste populaire rubriek is het overzicht met de vakanties van de stedelijke en provinciale hoven dat jaar. In de zeventiende eeuw zijn prognostica nog een vast onderdeel, maar in de achttiende-eeuwse almanakken komen deze nauwelijks meer aan bod. Toch kan gesteld worden dat achttiende-eeuwse almanakken niet wezenlijk verschillen van de zeventiende-eeuwse almanakken doordat het aantal rubrieken met praktische informatie wel redelijk gelijk gebleven is. Wel werd de doelgroep steeds uitgebreider: naarmate de eeuw vordert worden er meer en meer almanakken geschreven voor vrouwen. De ontwikkeling die de almanak onderging heeft echter vooral betrekking op de aard en de samenstelling en het aanzien van het mengelwerk, dat achterin de almanak was ondergebracht, maar zeker niet het minst belangrijke onderdeel was.⁴⁰ In de loop van de achttiende eeuw werden het sociaal gedrag van mensen en de omgang tussen ongehuwde jongeren in het bijzonder populaire onderwerpen. Onder invloed van de opkomende Verlichting krijgt het mengelwerk in veel almanakken een moralistische toon. Veelal stonden trouw in de liefde en maagdelijkheid van ongehuwde vrouwen centraal.⁴¹ In zijn proefschrift *Van sodanige Almanacken, die gevult zijn met ergerlijke bijvoegselen en oncuysse en onstigtelijke grillen. Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken* gaat Jeroen Salman nader in op het bijwerk in de almanak. Hij heeft het met name over de kleinere almanakjes, vergelijkbaar met het formaat van die van Steven van der Klok.

“Deze losse bijwerkjes hebben een eigen titelpagina”... “Bij aanschaf van zijn jaarlijkse almanak kon de koper zelf kiezen welk bijwerk uit de voorraad van de boekverkoper hij achter zijn almanak wilde hebben. Die voorraad kon uiteenlopen van kroniekjes, prognosticaties en kluchtboekjes, tot liedboekjes, spreukenboekjes en tijdwijzers. Om het aanbod te vergroten was er zeer waarschijnlijk sprake van een levendige ruilhandel in deze drukwerkjes tussen de verschillende boekverkopers in de Republiek.”⁴²

Er was dus sprake van ruilhandel wat het bijwerk betreft. Dit had een vermenging van almanakken en bijwerkjes uit verschillende delen in Nederland tot gevolg. Dit maakt het soms lastiger om de herkomst van de bijwerkjes te achterhalen. De hier besproken bijwerkjes werden echter niet enkel als bijwerkjes uitgegeven, maar waren vaak al bestaande verhalen of teksten die later verschenen als bijwerk. Dit is ook bij Steven van der Klok het geval. Jeroen Salman zegt hierover het volgende:

---

⁴⁰ http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php

⁴¹ http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php

⁴² *Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken*, p. 76

“Dat we deze aparte drukwerkjes tot nu toe uitsluitend samen met almanakken terugvinden wil niet zeggen dat ze nooit los verkocht zullen zijn. Maar in niet gebonden vorm heeft zulk drukwerk nauwelijks een kans om bewaard te blijven. Het gaat namelijk om zeer kleine boekjes met een geringe omvang . Als onderdeel van een almanak waren hun overlevingskansen groter.”⁴³

Met andere woorden: almanakken hadden de naam lang bewaard te blijven. Zou dit de reden zijn geweest dat de verhalen over Steven van der Klok ook als bijwerk zijn toegevoegd aan een almanak? Zodat de verhalen over Steven nog lang naverteld zouden worden? Commerciële beweegredenen zullen hierbij ook van belang zijn geweest. Opvallend is echter dat bij Steven van der Klok zijn naam niet enkel op het titelblad van het bijwerk prijkt, maar ook op het titelblad van de almanak. Er is dus een hele almanak aan hem gewijd. De naam Steven van der Klok deed het blijkbaar goed bij het publiek. Of schemert hier, naast de commerciële overweging, ook ironie in door? Eerder in hoofdstuk 4 lasen we al over Steven: ‘hem past alleen een *Almanach*’, wat natuurlijk spottend bedoeld is, want waarom zou een persoon als Steven van der Klok op zo’n voetstuk worden gezet dat hij niet alleen in het mengelwerk verschijnt, maar dat er een volledige almanak naar hem wordt vernoemd?

---

⁴³ *Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken*, p 76

5. SATIRE ALS DOELTREFFEND STIJLMIDDEL

Satire nam in veel almanakken een belangrijke plek in binnen het mengelwerk. Onder satire wordt verstaan: het spottend aanvallen van hooggeplaatste personen, heilige huisjes en taboes.⁴⁴

5.1. TWEE BENADERINGEN: SATIRE ALS SPEL VS. SATIRE ALS PROVOCATIE

De hier bovengenoemde definitie van satire behoeft wellicht de nodige uitleg, want hoe doe je dit, dat spottend aanvallen van een heilig huisje of een taboe? Ik zal in dit hoofdstuk meer gestalte geven aan deze definitie door middel van de bestudering van de theorieën van George A. Test en Dustin Griffin.

In zijn onderzoek *Satire: Spirit and Art* (1991) brengt George Test in een aantal opzichten een nieuwe kijk op satire aan het licht. Hij constateert hierin dat het publiek over een bepaalde voorkennis of informatie moet beschikken om te begrijpen wat de satiricus doet. Daarnaast is satire volgens Test te onderzoeken als een samenspel van vier cultuur-historisch bepaalde gedragsvormen, namelijk: agressie/aanval, lach/humor, spel en oordeel. Deze vier elementen zijn op zichzelf geen nieuwe elementen, maar de kijk van Test op deze elementen als ‘gedrag’ is wel vernieuwend. Test zijn aandacht gaat in het bijzonder uit naar het element spel. Deze factor geeft hij een nadere conceptuele invulling en dit doet hij onder andere aan de hand van een studie van de socioloog Caillois die de volgende voor satire belangrijke spelcategorieën onderscheidt: *agon* (wedstrijd, competitie), *mimicry* (nabootsing, rollenspel) en *ilinx* (desoriëntatie). Tevens ontleent Test aan de ideeën van Callois het concept van spel als een ononderbroken lijn van twee uitersten: aan de ene kant *paidia* (spontaan, ongedisciplineerd en geïmproviseerd spel) en aan de andere kant *ludus* (beredeneerd, strak gestructureerd en gedisciplineerd spel). Volgens Test ligt ironie aan de basis van satire en is het in deze techniek waarin de expressie van satire als spel het sterkst naar voren komt.⁴⁵ Dustin Griffin draagt in zijn studie *Satire: A Critical Reintroduction* (1994) het idee aan om satire te benaderen als een retoriek van onderzoek en provocatie: een retorische situatie waarin het satirisch object en zijn moraal op een veelal paradoxale wijze kritisch bevraagd en onderzocht worden, wat een provocerende werking op de lezer kan hebben.⁴⁶ Dit concept van satire als provocatie lijkt in tegenspraak met het hierboven genoemde concept van satire als spel. Satire als spel impliceert iets

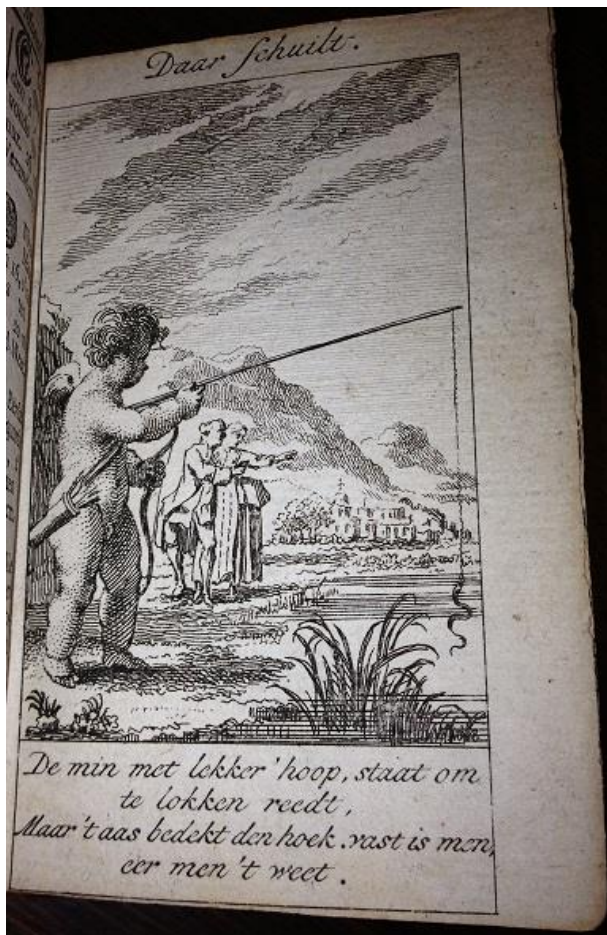
---

⁴⁴ Voor het begrip satire houd ik hier de definitie van Marijke Meijer Drees en Ivo Nieuwenhuis aan

⁴⁵ *De macht van satire*, p. 199

⁴⁶ *De macht van satire*, p. 200

onschuldigs, terwijl provocatie iets als protest of verzet, en dus iets minder onschuldigs, impliceert. Griffin spreekt echter in zijn studie ook over satire als spel en geeft daarbij aan dat de grens tussen ernst en spel bij satire niet altijd even helder is, en dat satire soms tegelijk een amuserend spel en een serieuze strijd kan zijn.⁴⁷ Ik zal aan de hand van een voorbeeld laten zien hoe deze wisselwerking tussen ernst en amuserend spel bij de emblemen in het almanakje tot uiting komen.

FIGUUR 5: DAAR SCHUILT, AFKOMSTIG UIT DE ALMANACH VAN STEVEN VAN DER KLOK UIT 1773.

Bovenstaand embleem is getiteld *Daar schuilt*. Op de afbeelding zien we Cupido met een hengel met aas in zijn hand. Daarachter staat een stel. Ze staan dicht tegen elkaar aan en lijken iets in het water, of daar voorbij, aan te wijzen. Dit is een ogenschijnlijk onschuldig tafereel: een vissende Cupido op de voorgrond en een verliefd stel op de achtergrond. Het embleem is echter minder onschuldig dan het lijkt en de hengelende Cupido heeft niet zomaar een hengel in zijn handen: deze hengel staat symbool voor misleiding en heeft tevens een erotische betekenis; hier werd het liefdesspel mee

⁴⁷ *De macht van satire*, p. 202 en 207

aangeduid.⁴⁸ In hoofdstuk 3.1 werd de doelgroep van de liefdesemblemen, namelijk de verliefde jonge vrouw, al genoemd. Dit waren meisjes die waarschijnlijk nog amper bekend waren met de liefde. Zouden zij de diepere betekenissen die achter de afbeeldingen schuilgingen wel opgemerkt hebben? Wanneer het niet lukte deze diepere betekenis uit de afbeelding te halen, bood het subscriptio wellicht uitkomst. Bij bovenstaande afbeelding luidt het onderschrift: “De min met lekker hoop, staat om te lokken reedt, maar ’t aas bedekt den hoek. vast is men, eer met ’t weet.” Dit betekent iets als dat de liefde je voor de gek houdt, en dat het je in zijn greep heeft voordat je het door hebt. De hengel en het onderschrift kunnen zelfs verwijzen naar zwangerschap. Dit embleem bevat dus een waarschuwing, een moraal. Deze waarschuwing wordt echter op speelse wijze gebracht en je kunt stellen dat hier sprake is van satire.

Volgens Test moet de lezer echter over een bepaalde voorkennis beschikken om te begrijpen wat de satiricus doet. De doelgroep van onschuldige, verliefde jonge vrouwen beschikte zoals besproken waarschijnlijk niet over deze voorkennis en wanneer zij dit tevens niet uit het subscriptio konden halen, bestaat de kans dat zij de satirische lading die het embleem bevatte, dus ook niet hebben meegekregen. Wanneer dit echter wel door de vrouwen werd opgemerkt, dan kan het zo zijn dat dit een provocerende werking op hun heeft gehad, aangezien zij bij het lezen ervan zo nu en dan een flink eind van hun roze wolk naar beneden vielen. In dit embleem is de grens tussen ernst en spel niet geheel duidelijk, iets wat volgens Griffin kenmerkend was voor satire. Er is dus zeker sprake van een satirisch element in de emblemen. Tevens sluit het idee van Praz dat het er niet zozeer op aan komt een diepere betekenis te onthullen, maar meer om algemene waarheden over de liefde op een humorvolle en scherpzinnige wijze bloot te leggen, hierbij aan.

5.2. SATIRE IN DE ACHTTIENDE EEUW

Al in de vroegmoderne tijd werd satire als stijlmiddel ingezet, zowel op papier als mondeling. In onder andere liedjes, dichtbundels, toneelstukken en schilderijen werd hier veelvuldig gebruik van gemaakt. De makers van dergelijke teksten of afbeeldingen konden niet altijd bij een ieder op begrip rekenen en ook in die tijd werd er aan bepaalde satirische uitspattingen aanstoot genomen. Het kwam zelfs voor dat een maker werd bestraft of dat een bepaalde tekst werd verboden.⁴⁹

In de achttiende eeuw was er veelal sprake van ‘blaamsatire’, een vorm van satire waarbij

---

⁴⁸ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

⁴⁹ *De macht van satire*, p. 194 en 202

werd gestreden om de gunst van het publiek. Bepaalde figuren werden met negatieve zaken en nare karaktereigenschappen in verband gebracht en op die manier zwartgemaakt. Satire kon zo ingezet worden als wapen in een politieke strijd en om bepaalde misstanden aan de kaak te stellen. Er wordt hier gebruik gemaakt van het eerder genoemde spelelement *agon*, wat staat voor wedstrijd en competitie. Wat ook kenmerkend was voor satire in de vroegmoderne tijd was het creëren van een type. Een typetje vertoont bepaald kenmerkend gedrag wat als zodanig herkenbaar is voor het publiek. Deze herkenbaarheid treedt op door het steeds terugkeren van een zeker taalgebruik of door bepaalde eigenschappen aan een personage toe te dichten. Dit kan een humoristisch effect hebben. Steven van der Klok is ook zo'n type. Ik kom hier in hoofdstuk 6.1 op terug. Andere veelvoorkomende verschijnselen waren het zichzelf in een 'nep-vorm' presenteren van een satire, bijvoorbeeld in de vorm van een epos, testament of diner en het opvoeren van een satirisch personage. Bij laatst genoemde verschijnselen is er sprake van *mimicry* (nabootsing of rollenspel). Ook kwam het voor dat er desoriëntatie werd gecreëerd, dit gebeurde op allerlei manieren, onder andere door het gebruik van verschillende schrijfstijlen of door het uitvoeren van een aanval op een personage dat eigenlijk een groter geheel vertegenwoordigde. Een dergelijke 'aanval' kwam voor in het satirische werk met een serieuzere ondertoon. Naast dit serieuzere werk was er uiteraard ook sprake van satire waarbij de spot van mildere aard was en waarbij de amuserende factor de boventoon voerde.⁵⁰

5.3. TWEE NAUW AAN ELKAAR VERWANTE VORMEN VAN SATIRE: HET BLIJSPEL EN DE KLUCHT

Een dergelijke onschuldigere vorm van satire kwam tot uiting in het blijspel en de klucht. Dit waren twee subgenres binnen het toneel, waarbij het voornaamste verschil hem in de lengte zat; de klucht was langer dan het blijspel. Het blijspel was dramatisch en tegelijkertijd humoristisch en ging over gewone mensen in alledaagse situaties. Het blijspel diende voornamelijk als vermaak, maar had vaak wel een moraliserende ondertoon. Veel voorkomende thema's waren: liefdesverwickelingen en menselijke ondeugden en zwakheden als hebzucht en kleinzerigheid. Door menselijke fouten te vergroten werd men een spiegel voorgehouden.⁵¹ Dit zien we ook terug in onderstaande regels die afkomstig zijn uit *De Bedorven smaak van de room beklaagd* uit *De almanach van Steven van der Klok*:

---

⁵⁰ *De macht van satire*, p. 203, 207 en 208

⁵¹ http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0012.php#k065

“Had gy meer Burgerlyk geleeft,
t naar vuile zaaken,
Gy had als Dwaal-licht, niet gezweeft,
Nog niet gezien uw Roemer kraaken,
Had gy wel op uw Ampt gepast,
En elk niet naar de Kroon gestooken,
Min uitgereeden, min gebrast,
Uw Schandt-klok; was niet los gebrooken:
Maar na ge uw inkomst zaagt vermeerd,
Hebt gy uw’s brave vaders lessen,
Een voorbeeld, averechts gekeerd...”⁵²

Bovenstaande zinnen betekenen vrij vertaald het volgende: wanneer men meer op het rechte pad was gebleven, niet naar louche zaken had geneigd, was men niet gaan dwalen, had men zich wel aan de eigen werkzaamheden gehouden, minder uitgegeven en verbrast, dan was de ellende niet begonnen, maar doordat men hebberig werd, heeft men de wijze lessen van vader en het goede voorbeeld links laten liggen. Een thema als hebzucht komt hier duidelijk in naar voren. Tevens is er sprake van een moraal.

In de loop van de achttiende eeuw wordt de opzet van het blijspel vrijer, al blijft de moraliserende inslag overeind. Men maakte een onderscheid in het karakterblijspel en het zedenblijspel. Er was sprake van een karakterblijspel, ofwel een comédie de caractère, wanneer de hoofdpersoon een bepaald type vertegenwoordigde, bijvoorbeeld een sullig persoon of een bedrieger. Daarnaast kende men het zedenblijspel, ook wel de comédie de mœurs genoemd, waarin bepaalde gewoontes van een groep of periode op de hak worden genomen.⁵³

De klucht had evenals het blijspel een humoristische inslag, maar de thema’s waren over het algemeen iets platter en er was spraken van een meer volkse en schunnige sfeer. Er was veel overspeligheid in de liefde en een overmatig gebruik van alcohol. Zowel de handelingen als de personages bleven schetsmatig. Bedrog speelt een belangrijke rol binnen de klucht, waarbij de aandacht zich meestal richt op de bedrogene en niet op de bedrieger. De bedrogene wordt daarbij niet neergezet als een slachtoffer, maar als iemand die onvoorzichtig of hebzuchtig is, waardoor hij een makkelijk slachtoffer is voor degenen die daar misbruik van willen maken.⁵⁴

In onderstaand citaat uit *De dankzegging van den noordehyke sleuteldrager aan zyne crediteuren* uit *De almanak van Steven van der Klok* komt het thema bedrog ook naar voren:

---

⁵² Uit *De almanach van Steven van der Klok*

⁵³ http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0003.php

⁵⁴ http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0012.php#k065

“Ik heb een losse schaas gereden;
Ik heb gedaan, dat niet betaamt;
Ik ben, al stuik'lend, neer gegleeden;
...
Ik heb, met een bedachte logen,
Het geld, uw uit den beurs getroond...”⁵⁵

Uit de bovenstaande regels blijkt dat de hoofdpersoon zich er duidelijk van bewust was de boel te hebben bedrogen, hij geeft toe dat hij een scheve schaats gereden heeft en met leugens het geld van anderen heeft gestolen. Hieruit blijkt dat er bij Steven sprake is van bedrog. In hoofdstuk 6.1 ga ik nader in op zijn ‘sullige’ karakter.

---

⁵⁵ Uit *De almanach van Steven van der Klok*

6. DE ALMANACH VAN STEVEN VAN DER KLOK: VOLGENS STRAMIEN OF AFWIJKEND?

Qua opbouw voldoet het almanakje in alle opzichten aan de eisen van een almanak uit de achttiende eeuw: alle vaste elementen zitten erin. Het almanakje begint als een doorsnee almanak in die tijd, namelijk met een jaarkalender waarbij elke maand voorzien is van een afbeelding. In hoofdstuk 4.3 werd al besproken dat het in die tijd gebruikelijk was om elke maand te voorzien van een afbeelding waarin een activiteit die kenmerkend voor die maand was, werd uitgebeeld. Het is hier dat *De almanach van Steven van der Klok* voor het eerst afwijkt van het gebruikelijke, en wel in twee opzichten. In de eerste plaats wordt in het almanakje van Van der Klok op de afbeeldingen geen activiteit behorende bij de maand uitgebeeld. De titels bij de maanden als *mei bloeimaand* en *augustus oogstmaand* doen vermoeden dat deze vergezeld zouden gaan van afbeeldingen waarbij het landschap volop tot bloei is gekomen en waarbij een boer hard aan het werk is om zijn land te oogsten, zoals gebruikelijk is bij dergelijke kalenders. De afbeeldingen in het almanakje van Vander Klok bevatten echter hele andere thema's, de bijschriften bij de afbeeldingen luiden onder andere als volgt: *Een die mij past*, *Gy wekt my van der dood* en *In lyden blinck ik*. De almanak van Van der Klok wijkt in dat opzicht dus af van de norm: de eigen inbreng komt in dit geval al in het kalendergedeelte naar voren, in plaats van pas in het mengselwerk. Kunnen we deze afbeeldingen ook zien als bijwerk, dienen de afbeeldingen slechts als versiering van de almanak of had de drukker-uitgever andere beweegredenen om deze emblemen aan de almanak toe te voegen?

Naast het feit dat de afbeeldingen dus niet aan de verwachtingen van die tijd voldoen is het extra opvallend dat het ook nog eens liefdesemblemen betreffen. Er verschijnen dus liefdesemblemen in een almanakje, wat betekende dat er sprake was van een vermenging van genres, iets wat in die tijd ongebruikelijk was en wat voor de lezer destijds niet onopgemerkt zal zijn gebleven. Zou de samensteller van het almanakje hier een bepaald effect mee voor ogen hebben gehad? Ik ga hier in hoofdstuk 6.2 en 6.3 nader op in.

Na de jaarkalender volgen ook in de almanak van Van der Klok de overige vaste elementen uit een achttiende-eeuwse almanak, zoals: voorspellingen, obligaten en posten. Na deze vaste elementen volgt, zoals gebruikelijk in een almanak, het mengselwerk.⁵⁶ Zoals in hoofdstuk 4.1 al besproken bleek uit dit mengselwerk wat de aard van de almanak was. In veel gevallen had het mengselwerk een humoristische inslag; dat blijkt ook het geval bij het almanakje van Van der Klok. Hierin wijkt het almanakje dus zeker niet van de standaard af. Bij het lezen van het mengselwerk van het desbetreffende almanakje zal de

---

⁵⁶ Voor een volledig overzicht van de inhoud van *De almanach van Steven van der Klok* verwijs ik u naar Bijlage 1

lezer al gauw in de gaten hebben gehad wat voor type almanak hij in handen had, namelijk een satirische.

6.1. EEN SATIRISCH WERK

De lezer had dus een satirisch werk in handen, maar waar bleek dit uit?

Wanneer de ideeën van Test en Griffin over satire, zoals besproken in hoofdstuk 5, worden toegepast op *De almanach van Steven van der Klok* kunnen hierin verschillende elementen ontdekt worden. Er is sprake van zowel *mimicry* als *ilinx*. De samensteller van het almanakje maakt gebruik van een ‘rollenspel’(mimicry), hierbij werden teksten in een ‘nep’-vorm gepresenteerd. Dit is ook het geval bij *De almanach van Steven van der Klok* waarbij er in *De Begraaf-Ceel* onder andere een overzicht van zijn bezittingen is opgenomen en waarvan het duidelijk is dat het hier om een verzonnen opsomming van goederen gaat. Er volgt een opsomming van enkel onbruikbare spullen, zoals: ‘*een curieuse goude ketting zonder schalmen en slot*’ en ‘*een dito ring zonder beugel*’, wat op humoristische wijze een beeld geeft van de persoon Steven van der Klok. Het is iemand die enkel onbruikbare en nutteloze bezittingen heeft. Ilinx, ofwel desoriëntatie, is van toepassing wanneer er bijvoorbeeld een vreemde opbouw in een tekst zit, de manier van schrijven rommelig is wanneer er gebruik wordt gemaakt van verschillende stijlen of talen.⁵⁷ Bij het almanakje van Van der Klok zien we dit ook terug en dan in het bijzonder in een vermenging van stijlen. In eerste instantie wordt desoriëntatie hier bewerkstelligd door de verschillende invalshoeken van de teksten van het mengelwerk. Het mengelwerk begint met een aantal teksten dat over Steven van der Klok gaat, maar door verschillende personen geschreven is, door bijvoorbeeld de pastoor en de conciërge. Later volgt een tekst genaamd *De schim van Steven van der Klok* waarin Steven van der Klok zelf aan het woord is, althans, zijn schim. Ook is er een tekst waarbij er een dialoog plaatsvindt tussen Steven van der Klok en ‘de bedrieger’. Tevens worden er verschillende beelden van de hoofdpersoon geschetst, zo doet de pastoor hem overkomen als een held, terwijl zijn dorpsgenoten hem eerder zien als een soort dorpsgek en bij het lezen van een overzicht van zijn bezittingen wordt dit beeld bevestigd. Verwarring ontstaat ook bij het lezen van *Opdracht aan de gezaamenlyke crediteuren*, de vraag rijst: was Steven niet de sullige figuur die het allemaal overkomt, maar de bedrieger?

In de almanak van Van der Klok komt ook provocatie voor: een ernstig onderwerp als ‘de dood’ wordt hier op een luchtige, spottende manier behandeld. Er wordt verteld over het noodlottige ongeval van Steven van der Klok, over hoe hij in een boom klom om een kraaiennest te verwijderen en daarbij om het leven kwam. Een onderwerp waar men met

---

⁵⁷ *De macht van satire*, p. 205

eerbied over hoort te spreken, namelijk ‘de dood’, wordt hier op grappige wijze behandeld en er wordt op die manier een zogenaamd taboe of heilig huisje aangetast. Het verhaal over Steven van der Klok vallen onder de noemer comédie de caractère. Steven wordt neergezet als een type. Zoals in hoofdstuk 5 besproken, vertoont een type bepaald gedrag en krijgt hij bepaalde eigenschappen of uiterlijke kenmerken toegedicht die herkenbaar zijn voor het publiek. Dit is ook bij Steven van der Klok het geval, die, ondanks dat hij door de pastoor wordt bejubeld om al zijn heldhaftige daden, toch de indruk wekt een wat rare, roekeloze snuiter te zijn. Dit beeld wordt mede gecreëerd door zijn uiterlijke kenmerken; hij draagt witte kousen en een rood hoedje. Ook de opsomming van zijn inboedel die enkel uit onbruikbare spullen bestaat en zijn onbenullige dood (de val uit een boom) omwille van een weddenschap om een borrel, versterken dit beeld.

Bij het lezen van de volledige titels van beide toneelstukken over Steven van der Klok (die overigens niet in de almanak zijn opgenomen) is het al gauw duidelijk dat de toneelstukken van humoristische aard zijn. De ondertitels luiden: *Kluchtig blyspel en Boertige tragedie*. Door boertelijk/ schertsend te schrijven werd een beroep gedaan op de rede waarover ieder mens beschikte: de maatschappij werd op een zotte manier wijs gemaakt.⁵⁸ De tragedie van Steven van der Klok betrof dus een verhaal met een moraal. Dit kwam overeen met andere blijspelen in die tijd die zowel amuserend als moraliserend waren. Ook het thema lag in de lijn der verwachtingen, namelijk dat van de menselijke ondeugden en zwakheden. Zoals eerder besproken speelt bedrog een belangrijke rol binnen het blyspel en de klucht. De aandacht richt zich daarbij meestal op de bedrogenen en niet op de bedrieger. In *De almanach van Steven van der Klok* is dit beide het geval.

6.2. BREKEN MET DE TRADITIE: VAN CLASSICISME NAAR ROMANTIEK, EEN PERIODE VAN OVERGANG

Nico Laan schrijft in “*Het probleem van de literaire genres*” over de zeventiende-eeuwse genreleer. De heersende stroming in die tijd was het classicisme, een stroming waarbij men teruggreep naar de klassieken en waarbij er strenge regels golden wat betreft het onderscheid in genres. In de tijd van het classicisme had de literatuurbeschouwing een andere taak dan nu:

“Men verlangde van haar (de literatuurbeschouwing red.) dat ze *normen* ontwikkelde, normen die behulpzaam waren bij het schrijven en beoordelen van literatuur.”⁵⁹

---

⁵⁸ *Nieuw vaderland voor de muzen*, p. 146

⁵⁹ http://www.dbnl.org/tekst/_lit003198501_01/_lit003198501_01_0021.php

Zowel lezer als auteur waren dus bekend met deze normen. We noemen dit ook wel: normatieve genreleer. Bij deze leer nam men aan dat elk genre zijn eigen schoonheid had en dus ook zijn eigen regels. Vermenging van genres was dan ook uitgesloten.⁶⁰ Laan zegt hierover:

“De eerste vraag die een classicist zich stelde bij het lezen van een boek, was: tot wat voor genre behoort het? Had hij eenmaal een antwoord in gedachten, dan ging het erom vast te stellen of de regels die voor dit genre golden wel goed in acht waren genomen. Want daarvan hing het af of zijn oordeel positief of negatief zou uitvallen.”⁶¹

Met het opkomen van de romantiek ontstaat er kritiek op het hele systeem van de classicistische genreleer: het geloof in regels, het ideaal van zuiverheid en de trouw aan klassieke voorbeelden. In plaats daarvan komt het benadrukken van het individuele en het unieke van elk literair werk en het geloof in de gelijkwaardigheid van alle literaire genres.⁶² Het is in deze overgangperiode, van classicisme naar romantiek, dat *De almanach van Steven van der Klok* verschijnt. Vanaf 1766 begint de romantiek door te breken en het almanakje van Van der Klok verschijnt enkele jaren later. Een dergelijke overgang vindt niet in een mum van tijd plaats, maar verloopt heel geleidelijk. Wanneer er met de traditie wordt gebroken zal dit in eerste instantie ook niet bij iedereen in de smaak vallen en men zal in die tijd ook de nodige kritiek hebben ontvangen. Deze verandering in literatuurbenadering dringt uiteraard eerst door tot de literatuurkenner, maar voordat dit ook bij het brede publiek bekend is, gaan er toch wel wat jaren overheen. Om die reden zullen de lezers van het almanakje van Van der Klok dan ook met verbazing gereageerd hebben toen zij in 1773 de liefdesemblemten in het almanakje aantreffen: zij waren nog niet bekend met de nieuwe trend die zich op dat moment aan het ontwikkelen was. Zoals al eerder genoemd verlopen dit soort transitieën geleidelijk en bovendien worden de namen aan periodes en stromingen vaak pas achteraf toegekend, dus wat in die tijd als ‘shock’ werd ervaren bleek later heel gewoon voor een nieuwe stroming binnen de literatuur. Deze periode van overgang wordt door latere literatuurhistorici ook wel aangeduid met pré-Romantiek en wordt gezien als het begin van een nieuwe bloeiperiode. De periode die hieraan vooraf gaat, van ± 1669 tot ± 1775, wordt daarbij gezien als een periode van verval. In de *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, wijt hoogleraar Siegenbeek het intreden van het verval aan de Franse invloeden: die zorgden voor een on-Hollands

---

⁶⁰ http://www.dbnl.org/tekst/_lit003198501_01/_lit003198501_01_0021.php

⁶¹ http://www.dbnl.org/tekst/_lit003198501_01/_lit003198501_01_0021.php

⁶² http://www.dbnl.org/tekst/_lit003198501_01/_lit003198501_01_0021.php

karakter aan de letterkunde. In *De almanach van Steven van der Klok* is de Franse invloed echter afwezig: zowel de teksten over Steven als de liefdesemblemata van Hooft zijn typisch Nederlands.

6.3. WAAROM DE KEUZE VOOR DEZE EMBLEMEN?

Dat Nederlandse karakter van mengelwerk en emblemata paste goed bij het publiek dat samensteller, drukker en uitgever De Lange met zijn almanak wilde bereiken. Voor hem was de almanak, waarop hij zoals gezegd octrooi had, een belangrijke bron van inkomsten. Hij had dan ook belang bij een zo breed mogelijk publiek. Met de populaire volksverhalen over Steven van der Klok had hij een aardige commerciële troef in handen. Uitgeverij De Lange bracht het verhaal uit tot ver in de negentiende eeuw ook in de vorm van centsprenten (goedkope compacte beeldverhalen).⁶³ Hoewel Steven van der Klok ten tijde van het verschijnen van de almanak in 1773 een bekend figuur was, spraken de verhaaltjes over hem waarschijnlijk niet tot de verbeelding van het opkomende lezerspubliek, te weten: de (jonge)dames. Hij heeft uit commerciële overwegingen voor de toevoeging van de liefdesemblemata gekozen om zo ook dit lezerspubliek tegemoet te komen. Het thema van de liefde ontbreekt namelijk in de verhalen over het Steven van der Klok.

De opname van de gemoderniseerde liefdesemblemata heeft op de almanak een bijzonder effect. Allereerst het opvallende gegeven dat de emblemata tussen de maandoverzichten in het zakelijke deel van de almanak zijn geplaatst. Bovendien zijn de emblemata naast moraliserend ook behoorlijk ondeugend. Dat blijkt uit de symboliek, met geregeld verwijzingen naar ontbrandende hartstocht en toespelingen op het mannelijk geslachtsdeel en de seksuele daad. Hier volgt een laatste voorbeeld van de erotische, ondeugende lading van de emblemata.

---

⁶³ <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=45&micode=0912>

FIGUUR 6: VAN BRANDEN BLINCT HY, AFKOMSTIG UIT DE EMBLEMATA AMATORIA UIT 1611.

FIGUUR 7: VAN BRANDEN BLINKT HIJ, AFKOMSTIG UIT DE ALMANACH VAN STEVEN VAN DER KLOK UIT 1773.

We zien hier links het origineel van het embleem met het motto “Van branden blinct hy”, gebaseerd op een bekende novelle uit Boccaccio’s *Decamerone*. Afgebeeld zijn Cimone en Efigenia. De steenrijke Cimone (zie het indrukwekkende slot op de achtergrond) valt als een blok voor de eenvoudige, maar beeldschone Efigenia. Hij kiest voor haar en het eenvoudige herdersbestaan.⁶⁴ Kijken we naar de versie uit de almanak, dan valt op dat de verwijzing naar Cimone en Efigenia is weggepoetst. Het slot is verdwenen en Cimone is veranderd in een wellustig type dat zijn ware gezicht achter een satermasker verbergt. Hij heeft een extreem lange vinger of nagel, waarmee hij naar het geslacht van de nu geheel naakte vrouw wijst. Cupido kijkt strak naar een vlammeende toorts, die symbool staat voor vurige liefde.

Het lijkt erop dat de bewerker van de emblemen de ondeugende, satirische lading (hier letterlijk, zie de sater) heeft willen aandikken. De afbeeldingen zijn ten opzichte van de emblemen van Hooft wat ondeugender. Waar stelletjes in de emblemen van Hooft nog los van elkaar staan, daar heeft de man in de emblemen van het almanakje ineens zijn arm om het middel van de vrouw geslagen. Zou er bewust een bepaalde selectie uit de emblemen gemaakt zijn omwille van het benadrukken van het ironische en het ondeugende? In navolging van wat men in de inleiding van de Porteman-editie⁶⁵ heeft gedaan heb ik in eerste instantie gekeken of er bij de selectie voor de almanak systematisch (paren van) samenhangende emblemen zijn uitgelicht. Dat lijkt niet zo te zijn, maar volledig willekeurig is de selectie niet. Twee punten vallen op. In de eerste

⁶⁴ <http://emblems.let.uu.nl/h161104.html>

⁶⁵ <http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>

plaats zijn het de overwegend emblemen met klassieke beelden die buiten de selectie zijn gelaten. Ook in de pictura zelf is de klassieke aankleding overwegend ingeruild voor een meer romantische weergave. In de tweede plaats valt op dat in de selectie vooral is gekozen voor beelden waarop een jongeman en jonge vrouw samen zijn te zien; een stel vormen. Daarentegen zijn weggelaten de emblemen waarop mannen vechten om de gunst van een vrouw, een man door een vrouw wordt afgewezen, of man en vrouw van elkaar gescheiden zijn. In de derde plaats zijn de beeltenissen met gevangen vogels en eekhoortjes en het gebroken hart niet overgenomen, de emblemen 14, 25, 27 en 28.⁶⁶ Deze emblemen verbeelden voornamelijk het mannelijk perspectief. De selectie is zodanig gemaakt dat de emblemen vooral vrouwen aanspreken. Door de ondeugende weergave en de ironische kijk op mannen (saters) wordt het satirisch karakter van de geselecteerde emblemen versterkt.

---

⁶⁶ Zie bijlage 2

7. CONCLUSIE

Wat ik in mijn onderzoek wilde doen is kijken óf en hoe betekenis en functie veranderen wanneer bepaalde emblemen in een andere context, namelijk in een almanak, opnieuw verschijnen.

Mijn onderzoeksvraag luidde: Wat is het effect dat werd bewerkstelligd met het toevoegen van Hoofts *Emblemata Amatoria* uit 1611 aan een achttiende-eeuwse almanak? Waartoe leidt de versmelting van emblemen met een almanakje dat verder ronduit satirisch van toon is? Om op deze vragen een antwoord te krijgen heb ik eerst een analyse van het almanakje van Van der Klok gemaakt (hoofdstuk 2) om mij vervolgens te verdiepen in de verschillende onderdelen waaruit het almanakje bestaat. In het bijzonder ging mijn aandacht daarbij uit naar de liefdesemblemen van Hooft (hoofdstuk 3), het genre van de almanak (hoofdstuk 4) en satire in de vroegmoderne tijd (hoofdstuk 5). Daarnaast was het van belang mij te verdiepen in de vroegmoderne genreleer. Op die manier kon ik *De almanach van Steven van der Klok* plaatsen in de context van zijn tijd. Enkel wanneer ik een helder beeld zou hebben van het stramien in de vroegmoderne tijd, kon ik bepalen of het almanakje van Van der Klok aan de standaard voldeed of hiervan afweek. Aan de hand daarvan zou ik kunnen bepalen wat het effect van het toevoegen van de emblemen op de lezer moet zijn geweest bij het lezen van deze almanak. En omgekeerd, of de emblemen door de wisselwerking met de satirische verhalen over Steven van der Klok een andere betekenis kregen. Een nadere analyse van de emblemen was daarvoor nodig (hoofdstuk 6).

De almanach van Steven van der Klok voldeed in bepaalde opzichten zeker aan de standaard van die tijd. Zo was satire een veel voorkomend stijlmiddel, een middel waarvan in het almanakje van Van der Klok gretig gebruik wordt gemaakt. Wat in de loop van de achttiende eeuw ook steeds vaker voorkwam was dat het bijwerk de titel van de almanak ging bepalen, en dat is in dit geval ook zo. Dat de almanak naar het blijspelfiguur Steven van der Klok vernoemd is, zegt iets over het satirische karakter van de gehele almanak.

De almanak was, evenals het blijspel waaruit Steven van der Klok voortkwam, een genre op zich; een heel ander genre dan de liefdesemblematiek. De samensmelting van twee genres was in die tijd heel bijzonder. Elk genre had namelijk zijn eigen schoonheid en dus ook zijn eigen regels. Volgens de geldende regels hoorden de liefdesemblemen van Hooft niet thuis in een satirische almanak. Zij kwamen bovendien al in de informatieve jaarkalender naar voren, in plaats van in het amuserende mengelwerk. Bij het lezen van *De almanach van Steven van der Klok* zal het publiek dan ook aanvankelijk met verbazing hebben gereageerd. Wat de lezer dan niet weet is dat deze almanak in een overgangperiode verschijnt, een periode waarbij het classicisme langzaam overloopt in de romantiek. Dit verklaart ook de decorwisselingen die de emblemen van Hooft in het almanakje hebben ondergaan. De hang naar romantiek sloot goed aan bij de lezer voor wie de liefdesemblemen vooral bestemd waren, namelijk de verliefde jonge vrouw. Zij werd door symboliek op verhullende en licht ironische wijze gewezen op deugd en ondeugd, en op de aantrekkingskracht,

maar ook op de gevaren van de liefde. De emblemen bevatten dus een moraal. Ondanks dat de emblemen gemoderniseerd zijn, blijft de moralistische strekking, en daarmee de betekenis in de kern, nog steeds overeind. De ironische, maar bovenal ondeugende elementen zijn echter wel aangedikt bij de emblemen in het almanakje. Taboes worden nog openlijker doorbroken met als effect dat de aangepaste emblemen meer om te 'gniffelen' zijn dan de oorspronkelijke. Dit maakt de emblemen in het almanakje daarmee nog steeds niet volledig satirisch, maar ze kunnen onder invloed van de verhalen over Van der Klok, die wel ronduit satirisch van toon zijn, wel veel luchtiger worden opgevat. De versmelting van de genres leidt er dus toe dat de satirische elementen in de emblemen benadrukt worden.

Dit gezegd hebbende kom ik nu terug op wat ik in mijn onderzoek wilde doen, namelijk erachter komen óf en hoe betekenis en functie veranderen wanneer bepaalde emblemen in een andere context opnieuw verschijnen. Ik stelde eerder dat ondanks dat het satirische element bij de emblemen in het almanakje meer op de voorgrond is gekomen, de betekenis van de emblemen in de kern nog steeds dezelfde is. De functie van de emblemen is daarentegen wel veranderd, in die zin dat een bredere doelgroep werd bereikt. Bij de terugblik op het leven van Steven overheersen spot, list en bedrog. Hij deed van alles, maar niets met een vrouw: zij ontbreekt in het geheel. Liefde en vrouwelijke gevoelens komen niet voor in het mengelwerk. De emblemen compenseren dit. Zij voegen het vrouwelijk perspectief aan de almanak toe. Deugd en ondeugd smelten hier samen met spot, list en bedrog, wat het satirisch spectrum compleet maakt. Dit tot genoegen van de drukker-uitgever, die met de functionele ingreep van het toevoegen van de *Emblemata Amatoria* aan *De almanach van Steven van der Klok* zijn commercieel belang gediend zag.

BIBLIOGRAFIE

Literatuur

1. *De almanach van Steven van der Klok. Voor het jaar 1773. Onder de zinspreuk: Roemt Oost en West en Zuid en Noorden, Elks deugd, in daaden en in woorden.*
2. Leermans, L. en Johannes, G-J. *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek.* Amsterdam: Bert Bakker. 2013
3. Mijer Drees, M. en Nieuwenhuis, I. *De macht van satire: grenzen testen, grenzen stellen etc.*In: Nederlandse Letterkunde 15 (2010), 193-220.
4. Morford, M. en Lenardon, R. *Classical Mythology. International eighth edition.* Oxford University Press (2009), p. 317.
5. Porteman, K. *Inleiding tot de Nederlandse emblema literatuur.* Groningen: Wolters-Noordhoff. 1977
6. Porteman, K. en Smits-Veldt, M.B. *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700.* Amsterdam: Bert Bakker. 2008
7. Salman, J.L. (2011). *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar.* Zutphen: Walberg Pers.
8. Salman, J.L. *Populaire leesstof in zeventiende-eeuwse almanakken 'Van sodanige Almanacken, die gevult zijn met ergerlijke bijvoegselen en oncuysse en onstigtelijke grillen'* In: Literatuur. Jaargang 10 (1993)
9. Stronks, E. *Geenprooi voor de sfinx. De lezer en het achttiende-eeuwse embleem.* In: Nederlandse Letterkunde 14 (2009), 104-132.

Websites

10. Letterkundig lexicon voor de Neerlandistiek:
<http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0006.php#E033>, voor het laatst geraadpleegd op 06-10-2013. Gebruikt voor toelichting op begrippen als de klucht en het blijspel.
11. Thema's:
<<http://www.dbnl.org/thema/embleem.php>>, voor het laatst geraadpleegd op 16-07-2013. Gebruikt voor meer informatie over het embleem.
12. Emblemata Amatoria (1611), web-editie:
<<http://emblems.let.uu.nl/h1611.html>>, voor het laatst geraadpleegd op 23-03-2014. Gebruikt voor mijn analyse van de emblemata.

13. De Januskop van de achttiende-eeuwse Nederlandse almanak in Dierbaar magazijn:
<http://www.dbnl.org/tekst/dong001dier01_01/dong001dier01_01_0011.php, voor het laatst geraadpleegd op 29-05-2014. Gebruikt voor informatie over de achttiende-eeuwse almanak.
14. Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek:
<http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_2054.php>, voor het laatst geraadpleegd op 28-09-2013. Gebruikt voor informatie over de oorsprong van de toneelstukken over Steven.
15. Het probleem van de literaire genres in *Literatuur*. Jaargang 2:
<http://www.dbnl.org/tekst/lit003198501_01/lit003198501_01_0021.php>, voor het laatst geraadpleegd op 25-3-2014. Gebruikt voor de studie van N. Laan.
16. Uitgeverij en Drukkerij De Lange – Van Leer:
<<http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=45&micode=0912&miview=inv2>>, voor het laatst geraadpleegd op 29-05-2014. Gebruikt voor informatie over Drukker-uitgever De Lange.

BIJLAGE 1

Overzicht inhoudsopgave van *De Almanach van Steven van der Klok*

- *Een titelblad: De almanach van Steven van der Klok. Voor het jaar 1773. Onder de zinspreuk: Roemt Oost en West en Zuid en Noorden, Elks deugd, in daaden en in woorden.* Tevens staat op het titelblad waar het almanakje te verkrijgen is.
- Overzicht feestdagen en dergelijken
- *Jaarkalender*, waarbij elke maand voorzien is van een embleem
- *De eclipsen voor het jaar 1773.*
- *Vacantien.*
- *Obligatien.*
- *Vertrekkende posten.*

Het bijwerk:

- *Lyk-sermoen. Over het ontydig en droevig omkomen van Steven van der Klok. In zyn leven Koster, Schoolmeester en Doodgraver tot Slagvoort, Op 't Klinkend Eiland.*
- *De Begraaf-Ceel. Nevens de onkosten der Begraavenis; mitsgaders de Inventaris van den Inboedel, van Steven van der Klok.*
- *Hier nevens de Doodschulden van de Overleedene Steven van der Klok*
- *De Schim van Steven van der Klok*
- *De lauwe (a) melk, van de Noorder sleuteldrager ontroom*
- *De bedorvene smaak van de room beklaagd*
- *De Steveniaanse genius*
- *De dankzegging van de Noordelyke sleuteldrager aan zyne crediteuren*
- *De bevende roomkaas*
- *Opdracht aan de gezaamenlyke crediteuren van Steven van der Klok. Gestorven in zyn crediet, begraven in zyn schulden, en vereeuwigd in deeze Almanach*
- *Het leven der hedendaagsche zwindelaaren*

BIJLAGE 2

Overzicht van de *Emblemata Amatoria* van P.C. Hooft (1611), met in vet en onderstreept, de overgenomen emblemen in *De almanach van Steven van der Klok* (1773).

1. Zy steeckt om hoogh het hoofd
2. Datje mijn haet en dunckt my niet
3. Een treckt my
4. **Van branden blinckt hy**
5. Ick buijgh en breeck niet
6. Zy druckt en heft
7. Gheen ben ick sonder u
8. **Ghy weckt my van der doot**
9. Waerom ghy meer als ick?
10. **In lyden blinck ick**
11. Zy blinckt, en doet al blincken
12. Dienende teer ick uit
13. **Zy brandt en beeft**
14. Ick voed' een vvondt
15. Zy leeft en doet oock leven
16. T'moet nu voort
17. **Des eenes glans des anders brandt**
18. **Hoe hoogher hoe heeter**
19. **Een die my past**
20. **Deur valsch**
21. **'Touvvde deuntjen**
22. Branden't
23. **Coudt synde sticht zy brandt**
24. **Van u mijn licht**
25. Niet aen gehvanghen
26. Die sielen neemt en gheeft
27. VVhillighe vanckenis
28. Voor vryheyt vayligheyt
29. **Daer schuijlt**
30. Van't leven comt de doot